

Н.Б. Токсанбаева¹, З.Б. Мадалиева², Г.Е. Санай³

^{1,2} *Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

³ *Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Тараз қ., Қазақстан*

ЖАСӨСПІРІМДІК ОРТАДАҒЫ БУЛЛИНГТІ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Жасөспірімдік ортадағы буллинг мәселесі күн сайын өзекті болып келеді. Білім беру кеңістігіндегі зорлық-зомбылықтың басты шарттарының бірі - жасөспірімнің жеке басына құрметсіздікпен қарау. Жасөспірімдер ортасындағы зорлық-зомбылық фактілерінің күн санап өсіп келе жатқан саны жас ұрпақтың психологиялық денсаулығын сақтау мен дамыту проблемасын өзекті етеді. Қалыптасушы тұлғаның психологиялық қауіпсіздігіне басты қауіптердің бірі - буллинг болып табылады.

Мақалада жасөспірім шақтағы буллинг феномені талқыланды, оның негізгі формалары, көріну белгілері көрсетілді. Буллингтің барлық қатысушылары үшін себеп-салдары бөлінді. Буллинг қатысушыларының жеке дамуына әсер ететін салдары сипатталады.

Қазіргі қоғамда жасөспірімдер коммуникативті әдістерді қолдануды ұмытып, өз көзқарасын әлеуметтік қолайлы тәсілмен қорғаудан бас тартты. Құрдастарына қатысты қатыгездік, қорлау, мазақ ету, төбелес, өсек, лақап ат қою жиілей бастады.

Буллинг - бұл жаңа түсінік және бірқатар әлеуметтік, психологиялық, құқықтық, педагогикалық мәселелерді қамтиды және қазіргі заманның маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Мақалада буллингтің себептері мен оның салдары, сондай-ақ онымен күресуге болатыны туралы да айтылған. Буллинг мәселесі біздің елімізде де бар, оның үстіне жыл сайын өз ауқымы бойынша кеңейіп келеді.

Түйін сөздер: жасөспірімдік жас, зорлық-зомбылық, қудалау, агрессия, буллинг, мектептегі буллинг, булли, кибербуллинг.

N.B. Toxanbayeva¹, Z.B. Madaliyeva², G.E. Sanai.³

^{1,2} *al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

³ *Taraz state pedagogical University
Taraz, Kazakhstan*

ON THE ISSUE OF STUDYING BULLYING IN THE ADOLESCENT ENVIRONMENT

Abstract

The problem of bullying in the adolescent environment is becoming more and more urgent every day. One of the main prerequisites for violence in the educational space is a disrespectful attitude to the personality of a teenager. The inexorably growing number of facts of violence in the adolescent environment makes the problem of preserving and developing the psychological health of the younger generation urgent. One of the main threats to the psychological security of the emerging personality is bullying.

The article discusses the phenomenon of bullying in adolescence, highlights its main forms and signs of manifestation. The consequences of bullying for all its participants are highlighted. The article describes the consequences of bullying that affect the personal development of its participants.

In modern society, teenagers have forgotten how to use communication techniques and have stopped defending their point of view in a socially acceptable way. Cruelty to peers, humiliation, ridicule, fights, gossip, and the imposition of nicknames became more frequent.

Bullying is a new concept that contains of social, psychological, judicial and pedagogical issues and is one of the most serious problems of our time. It deals with reasons for bullying, it's consequences, and how one can fight it. The problem of bullying exists in our country, and is growing in scale every year.

Key words: adolescence, violence, bully, aggression, bullying, school bullying, bullying, cyberbullying.

Н.Б. Токсанбаева¹, З.Б. Мадалиева², Г. Е. Санай.³

*^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан*

*³Таразского государственного педагогического университета,
г.Тараз, Казахстан*

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ БУЛЛИНГА В ПОДРОСТКОВОЙ СРЕДЕ

Аннотация

Проблема буллинга в подростковой среде с каждым днем становится все более актуальной. Одной из основных предпосылок насилия в образовательном пространстве является неуважительное отношение к личности подростка. Неумолимо растущее число фактов насилия в подростковой среде делает актуальной проблему сохранения и развития психологического здоровья подрастающего поколения. Одной из основных угроз психологической безопасности формирующейся личности является буллинг.

В статье обсуждается феномен буллинга в подростковом возрасте, выделяются его основные формы, признаки проявления. Выделены последствия буллинга для всех его участников. Описываются последствия буллинга, отражающиеся на личностном развитии его участников.

В современном обществе подростки разучились пользоваться коммуникативными приемами, перестали отстаивать свою точку зрения социально приемлемым способом. Стали учащаться жестокость по отношению к сверстникам, унижение, насмешки, драки, сплетни, навязывание кличек.

Буллинг – новое понятие и содержит в себе ряд социальных, психологических, юридических, педагогических вопросов и является одной из серьезнейших проблем современности. В статье раскрыты как причины буллинга, так и его последствия, а также как с ним можно бороться.

Проблема буллинга существует и в нашей стране, причем нарастает по своим масштабам с каждым годом.

Ключевые слова: подростковый возраст, насилие, травля, агрессия, буллинг, школьный буллинг, булли, кибербуллинг.

Қазіргі қоғамдық жағдайлар, адамдар арасындағы қарым-қатынастарда зорлық-зомбылық пен қатыгездікті қалыптастыру мен дамытуға ықпал етуде. Жасөспірімдер арасында бір адамның (немесе адамдар тобының) өзге адамға қатысты ұзақ, қайталанатын зорлық-зомбылықтың (буллингтің) көптеген түрлері кездеседі.

И.С. Бердышев, М.Г. Нечаева, И.С. Кон, О.А. Селиванова, Т.С. Шевцова және т.б ресей зерттеу-шілерінің мәліметтері бойынша оқушылар мен студенттер арасында буллингтің таралу деңгейі жоғары екендігін көрсетеді. Жасөспірімдер мен жастардың 50% - дан астамы агрессия мен зорлық-зомбылықтың түрлі түрлерімен кездеседі, зорлық-зомбылық оқушылар мен оқушылардың, оқушылар мен мұғалімдердің, мұғалімдер мен оқушылардың өзара қарым- қатынасында орын алады [1].

Буллинг кез келген жаста пайда болуы мүмкін, алайда, буллингтің пайда болуының ең ықтимал кезеңдері де бар. Мұндай жас кезеңі – жасөспірімдік жас болып табылады. А.В. Петровский пікірі бойынша жасөспірімдік шақ «өзінің даралығын (жеке тұлғалығын) белгілеу үшін құралдар мен тәсілдерді іздеумен сипатталады. Осылайша, жасөспірім өзінің құрдастары арасында мінсіз өкілдік ету қабілетін барынша жүзеге асыра отырып, өзінің жеке даралығын іс-

әрекет арқылы трансляциялау үшін барлық ішкі ресурстарын жұмылдырады ... » [2]. «Жасөспірім бірінші кезекте, өзінің қандай да бір іс-әрекеттерінде көрінетін қасиеттерін мақұлдайтын немесе қолдамайтын құрдастарының тобымен өзін байланыстырады» [3]. Кіші мектеп жасымен салыстырғанда әлеуметтік қатынастардың сипаты өзгереді, өзара іс-қимыл барысында жасөспірім өзін түсінуге және қалыптастыруға тырысады. Осы күрделі процестер шеңберінде жағымсыз ауытқулар спектрі пайда болуы мүмкін, олардың бірі - буллинг болып табылады.

Американдық әлеуметтанушылар Роберт Фэрис (Калифорния университеті, Дэвис қаласы) және Диана Фелмли (Пенсильвания университеті, Парк университеті) мектептегі буллингтің екі түрін бөліп көрсетті:

- ✓ физикалық;
- ✓ физикалық емес.

Біріншісі әртүрлі дене жарақаттарының түсуімен сипатталады, олар тепкілермен, соққылардан бастап, дене жарақаттарымен аяқталады. Физикалық емес буллинг ауызша қудалауда немесе жанама агрессияның көріністерінде көрінеді (өсек, қауесет, келемеждеу, құғындау).

Мектептегі буллингтің түрлері. Бірнеше сипаттамаларға қарай кездесетін буллингтің түрлерін жіктейік:

1. Белсенділік дәрежесіне қарай: Агрессивті және пассивті буллинг деп бөлеміз.
2. Ықтимал салдары бойынша: компенсаторлық және виктимдік.
3. Уақыт бойынша: жағдайлық және тұрақты.
4. Таралу аймағы бойынша: аудиториялық, ақпараттық және коммуникативтік (немесе кибербуллинг), бос уақыттық.
5. Атаулар арқылы: аз қамтылған отбасылардың балаларына, мүгедек балаларға, дарынды балалар мен жаңадан келгендерге бағытталған буллинг [4].

Мектеп буллинг тақырыбына арналған көптеген шетелдік зерттеулерге қарамастан, ғалымдар арасында осы құбылыстың құрылымы мен негізгі сипаттамалары туралы бірыңғай пікір қалыптасқан жоқ. Қазіргі заманауи ғылымда буллингке қатысты әр түрлі көзқарастар қалыптасқан, олардың әрқайсысы буллингтің құрылымы мен негізгі сипаттамаларын автордың зерттеу ерекшеліктерін көрсетеді. Ең алдымен, авторлық түсіндірмеге қарамастан буллинг агрессивті өзара іс-қимыл түрі ретінде анықталады. Бұл дегеніміз, буллинг барысында мұндай мінез-құлықты қаламайтын адамға зиян келтіруге бағытталған әрекеттер жүзеге асырылады. Буллинг құрылымына байланысты көзқарастар алуан түрлі болып келеді.

Буллинг құрылымына негізгі көзқарастар арасында келесілерді атап өтуге болады:

1. Буллингте тек булли мен құрбан (жәбір көруші) қатысады.
2. Буллингте барлық топ мүшелері қатысады [5].

Кейбір авторлар өз зерттеулерін топтың басқа мүшелеріне жүргізбей, тек булли мен құрбанның өзара қарым-қатынасына ерекше көңіл бөледі. Осылайша, осы авторлардың түсіндірмелерінде, буллинг дегеніміз - бұл буллидің құрбандыққа қатысты зорлық-зомбылық әрекеттері болып табылады.

Marsh зерттеуі барысында оқушылар мен мұғалімдерге булли мен құрбандарды сипаттау ұсынылды. Булли - ол ережелерге бағынбайтын, басқа білім алушыларға қарсы физикалық әрекет ететін жеке тұлға ретінде сипатталған. Зардап шегуші өзіне төнген қауіп-қатердің болуына немесе дене жарақатына байланысты, өзін қауіпсіз сезінбейтін білім алушы ретінде сипатталған. Ramirez [6] пікірінше, сондай-ақ, буллинг тек булли мен құрбандардың өзара әрекеттесуі деп санайды, зерттеу барысында буллидің жалпы осы жастағы бозбалаларға қарағанда көшбасшылық қасиеттері айтарлықтай жақсы дамыған деген қорытындыға келеді. Автор зардап шегушілер мазасыздықтың жоғары деңгейіне ие деп санайды. Біздің пайымдауымызша, осы құрылымға деген көзқарас жасөспірім жастағы оқушылар ортасында буллингтің нақты көріністерін толық сипаттамайды. Білім алушылар тобында буллинг пайда болған жағдайда, буллингте барлық білім алушылар тікелей немесе жанама түрде қатысады - оқушылар болып жатқан оқиғаларды бақылайды, бұл ретте біреулер булли тарапын, басқалары - құрбанның тарапын қабылдай алады және жағдайды өзгертуге тырысады, басқалары араласпауға тырысады, бірақ бұл олардың топты қабылдауына әсер етеді. Осылайша, білім алушылар тобында буллингтің болуы оның барлық қатысушыларына әсер етеді. Көптеген зерттеушілердің пайымдауынша, буллингте топтың барлық мүшелері қатысады (Sotton, Smith, Hawkings, Pepper, Craig, Olweous және т. б.) Pepper және Craig мәліметтері бойынша, буллинг болатын жағдайлардың 95% - ында құрдастары қатысады [7].

Осы көзқарас аясында буллинг құрылымында келесі қатысушыларды бөліп көрсетеді:

1. Булли, булли көмекшісі.

2. Құрбан(зардап көруші)
3. Құрбанды қорғаушылар.
4. Бақылаушылар.

Типтік буллидің ерекше сипаттамасы құрдастарына деген олардың агрессиясы болып табылады. Булли ересектерге қатысты да агрессия танытуы мүмкін. Буллидің көпшілігі өздерінің жастағы балаларға қарағанда зорлық-зомбылыққа оң көзқарас танытады. Булли импульсивтілігімен және өзгелердің үстінен басымдыққа ұмтылуымен сипатталады. Буллидің көпшілігі құрбанға қатысты эмпатияны сезінбейді. .

Булли ұлдар өзінің жастағы ұлдарға қарағанда күштірек болып келеді. Olweus D. булли белсенділігінің келесі себептерін көрсетеді:

1. Билікке ие болу және топтың қалған қатысушыларынан басым болу ниеті;
2. Белгілі бір салттағы отбасылық тәрбиеге байланысты булли агрессивтіліктің жоғары деңгейіне ие. Нәтижелі агрессивті әрекеттер оларға қанағаттанушылық сезімін береді.

3. Булли құрбандықтан ақша немесе бағалы заттар түрінде күш қолдану әрекетін күшейте алатын заттар алады.

4. Буллидің көптеген сыныптардағы агрессивті мінез-құлқы, олардың топтағы жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болуына кепілдік береді [5,1286]. Жоғарыда айтылғандай, буллинг агрессияның ерекше түрі болып табылады. Біздің ойымызша, буллидің агрессивті мінез-құлқының ерекшеліктеріне: ұзақ, қайталанатын агрессивті әрекеттерді жатқызуға болады. Булли мен құрбандардың өзара әрекеттесуі көбінесе сыныптастар тобының көз алдында болады және топтық процестермен байланысты.

Буллидің мінез - құлқында агрессияның түрлері:

- вербалды агрессия;
- физикалық агрессия;
- бопсалау;
- шантаж;
- құрбанның ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін жалған мәліметтерді тарату және т. б. іске асырылады.

Басқа адам немесе адамдар тарапынан қайталанатын теріс әрекеттерге ұшырайтын білім алушы - буллингтің құрбаны болып табылады.

Olweus D. және әріптестер құрбандарды келесідей сипаттайды. Әдеттегі құрбандықта басқа оқушыларға қарағанда мазасыздық деңгейі жоғары болады. Құрбандар өте сақ, сезімтал және тыныш болып келеді. Құрбандар өзін-өзі бағалаудың төмен деңгейіне ие және өздері мен өздері болатын жағдайларды теріс қабылдайды. Құрбандардың көпшілігі өздерін жолы болмайтын деп санайды, олар ұят сезімін сезінеді және өзін тартымсыз деп санайды. Құрбандардың көпшілігінде достары көп болмайды. Құрбандар өзінің тобының бағалауына өте сезімтал болады. Құрбандардың көпшілігі өздерін ақымақ және керексіз деп санайды, басқаша айтқанда, құрбандар өзін-өзі бағалаудың төмен деңгейіне ие. Құрбандардың мазасыздану деңгейі жоғары. Құрбандар қиын жағдайлармен күресе алмайды, жиі жағдайда еңсесі түсіңкі болады, оларда суицид туралы ойлар пайда болуы мүмкін. Мазасыздық, депрессия және психосоматикалық бұзылулар жиі жағдайда буллинг құрбандарында пайда болады. Ұлдарда құрбан болуға деген бейімділігінің қалыптастырудың маңызды алғышарты - физикалық әлсіздік болып табылады. Булли көп жағдайда әртүрлі физикалық кемшіліктері бар әлсіз балдарға шабуыл жасайды. Құрбандар әлеуметтік қолдауды қатты қажет етуіне қарамастан, олар әлеуметтік көмек әрекеттерге өте сирек бастамашылық етеді. Құрбандар көбінесе әлеуметтік өзара іс-қимыл барысында басқа адамдардың мінез-құлқына барабар емес жауап реакцияларын алады, осыған байланысты оларға мінез-құлқы дағдыларын қалыптастыру өте қиын. Осылайша, құрбандар өздерін әлеуметтік әрекеттерде шектейді [8].

Мектеп буллингінің міндетті қатысушылары куәгерлер болып табылады. Буллидің зорлық-зомбылық әрекеттерінің ең маңызды себептерінің бірі топта жоғары әлеуметтік мәртебені қалыптастыру болып табылады. Көптеген топтарда күш көрсету іс-әрекеттерін жүзеге асыру кез келген мақсаттарға қол жеткізу қабілеті мен күш көріністерімен байланысты. Сәйкесінше, зорлық-зомбылық әрекеттері топтағы буллидің мәртебесін арттыруға септік болады. Куәгерлердің конформалық мінез-құлқы буллидің зорлық-зомбылық әрекеттерін одан әрмен күшейтеді және ынталандырады.

Е.Роландтың анықтамасы ауқымды сипатқа ие болды: «Буллинг деп - өзін қорғай алмайтын индивидке қатысты индивид немесе топ тарапынан ұзақ физикалық немесе психикалық зорлық-зомбылық болып табылады» [9].

Қазіргі уақытта буллинг түрлері мен санаттарын жіктеу үшін 3 негіз пайдаланылады, оларға сәйкес мамандандырылған зерттеу бағдарламалары, көмек және алдын алу бағдарламалары әзірленіп, енгізіледі.

1. Бірінші типология зорлық-зомбылық объектісінің сипаттамасына негізделген. Мұндай сипаттамаларға жасы (жасөспірім буллинг), жынысы (әйелдер буллингі), әл-ахуалы (мүгедектер буллингі), этикалық қатыстылығы, әлеуметтік мәртебесі және т. б. жатады.

2. Жіктеу үшін екінші негіз буллинг жасалатын әлеуметтік орта немесе сала таңдалуы мүмкін. Бұл тұрғыда отбасында (ата-ана), мектепте (мектеп зомбылығы) буллинг, жұмыс орнындағы буллинг деп ажыратылады. Кибербуллинг телефон, интернет, электрондық пошта арқылы, басқаша айтқанда, адамның виртуалды өмірінің кеңістігінде орын алатын жарақат деп аталады. Мұнда да ашық, тікелей қақтығыс секілді, зардап шегушіні қорқытып, алдап, оқшаулап, жеке деректерді ұрлауы немесе жеке парақшасын бұзуы мүмкін. Кибербуллинг жағдайында ренжітуші жағдайға көбірек бақылау жасай отырып және жазалау тәуекелін азайта отырып, анонимділікті сақтауға қабілетті болады. Зардап шегушінің алаңдаушылық күйі өседі, себебі соққыны қайдан күтіп тұратыны белгісіз. Сонымен қатар, көп жағдайда ренжітушілер өз құрбандарымен тек интернетте ғана таныс болмайды [10].

3. Үшінші жіктеу күш қолдану әрекетінің сипатына негізделген. Физикалық, вербалды және әлеуметтік буллингтер бар. Физикалық буллинг құрбанның ренжітуші тарапынан физикалық шабуылға ұшырайды деп болжайды. Вербалды түрге қорлау, араласу, қауіп-қатер, жала жабу; әлеуметтік-элемер, топтан шығару, ұрлық немесе құрбанның мүлкін бүлдіру кіреді. Осылайша, жасөспірімдер буллингі деп - бір жасөспірімнің немесе топтың басқа жасөспірімге бірнеше рет қасақана зиян келтіруін атауға болады, бұл жағдайда өзін қорғай алмайтын және тастап кетуге мүмкіндігі болмайды.

Бір жасөспірімнің немесе жасөспірімдер тобының өзге балаларға зиян келтіруінің қасақана (ниеті) зиян келтірушілердің өз мінез-құлқының нормаланбаған екенін және сонымен бір мезгілде оның мақсатты сипатының зиянының себептері мен салдарларын ықтимал түсінуін болжайды. Буллинг жағдайында құрбандық балалары мен жиі жағдайда куәгер балалар қауіпті жағдайды өз бетінше тастап кетуге мүмкіндігі жоқ, бұл осындай сипаттағы іс-әрекеттердің қайталанып отыруына себеп болады және бала өмірінің мәнін анықтайды. Бұл мектеп қабырғасында немесе көшеде тікелей агрессивті іс-әрекеттер жағдайында ғана емес, сонымен қатар интернет желісі арқылы қудалау жағдайында да маңызды.

Буллингтің негізгі ерекшелігі-ренжіткіштердің құрбанның жағдайы мен мінез-құлқын бақылау ниеті болып табылады. Жасөспірімдердің эксперименталды әлеуметтік мінез-құлқының формасы ретінде әрекет ете алатын жағдайлық агрессияға қарағанда, буллинг-бұл жасөспірімдер тобында мәртебені бекітудің және басымдықтың тұрақты тәсілі болып табылады. Осылайша, ахуалдық агрессиядан буллинг қайталанғыштығымен, қорлау ниетінің болуымен және ренжіткіштің топта өз жағдайын нығайту үшін үстемдік ету ниетімен ерекшеленеді. Зорлық-зомбылықтың басқа түрлеріндегідей, зардап шегуші қарсылық көрсетпейді және жағдайды нашар бақылайды. Бұл ерекшеліктер буллингтің барлық түрлеріне (физикалық, әлеуметтік және вербалды) және нысандарына (бетпе-бет, виртуалды кеңістікте) тән. Жеке тұлғаның дамуына арналған бұзылатын буллингтің салдары тек құрбандарға ғана емес, буллинг куәгерлеріне де тән екенін атап өткен жөн.

Біз жасөспірімдер буллингінің зерттелуі, жасөспірім-ренжіткіштердің ерекшеліктерін, сондай-ақ құрбандар мен куәларды ниеттер, мақсаттар, үстемдікке қажеттілік, субъективті бақылаудың дәрежесі мен мазмұны, эмоциялық күйзелістер контекстінде зерттеуді қамтуы тиіс деп пайымдаймыз. Буллингті зерттеуде жасөспірімдер тобындағы топтық үрдістерді және буллинг қатысушыларының жарақат алу жағдайлардан аулақ болу мүмкіндіктерін зерттеу маңызды. Буллинг ахуалынан тыс жасөспірімдер өмір мәнінің сипаты мен мазмұны: отбасындағы қарым-қатынас, жасөспірімдік қорғау тобының болуы, сондай-ақ білім беру мекемесінде өмірдің жалпы мән-мағынасын және буллингке деген қарым-қатынас зерттеу жағдайлары енгізілуі тиіс. Мұндай тәсіл жәбірленуші-жасөспірімдерге, куәгерлер мен ренжітушілерге психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік көмек көрсету бағдарламаларын әзірлеудің негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Селиванова О.А., Шевцова Т.С. Профилактика агрессивности и жестокости в образовательном учреждении: монография. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2011. – 232 с.
2. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии // Вопросы психологии. – 1984. – № 4.
3. Овчарова Р.В. Справочная книга Социального педагога. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 480 с.
4. Faris R., Felmlee D. Casualties of social combat: School networks of peer victimization and their consequences // American sociological rev. – Wash., 2014. – Vol. 79, N 2. – P. 228–257.
5. Olweus D. Bullying at school: what we know and what we can do. – Oxford: Blackwell Publishers, 1994. – 135 p.
6. Sanders Ch. E., Phye G.D. Bullying: implications for the classroom. – California: Elsvier Academic Press, 2004. – 257 p.
7. Бэрон Р. Агрессия. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
8. Кон И.С. Семья и школа. – 2006. – № 11. – С. 15-18.
9. Лейн Д.А., Миллер Д.А., Лейн Э. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия. Санкт-Петербург: Питер, 2001.
10. Patchin J.W., Hinduja S. «Measuring cyberbullying: implication for research //Aggression and violent behavior, 2015: 69-74.